

Zygmunt Kruczek

Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie
e-mail: zygmunt.kruczek@awf.krakow.pl

CZARNOBYL – OD KATASTROFY DO KREOWANIA ATRAKCJI W STREFIE ZAMKNIĘTEJ

THE CHERNOBYL EXCLUSION ZONE (CEZ) FROM ABANDONED HERITAGE TO A TOURIST ATTRACTION/PRODUCT

DOI: 10.15611/pn.2017.473.29

JEL Classification: L83, R10, Z32

Streszczenie: W kwietniu 1986 r. w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej miała miejsce największa na świecie katastrofa nuklearna. Po 30 latach zamknięta ze względu na skażenie radioaktywne strefa wokół elektrowni (*CEZ, Chernobyl Exclusion Zone*) staje się atrakcją turystyczną. Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju turystyki w Czarnobylu i tworzenia produktu turystycznego, jakim są wizyty studyjne w strefie zamkniętej. Dla charakterystyki procesu turystyfikacji miejsca tragedii posłużono się metodą analizy treści dokumentów i przekazów medialnych, obserwacji uczestniczącej oraz wywiadów z organizatorami wyjazdów. Poddano analizie także dane statystyczne ilustrujące rozwój turystyki w strefie zamkniętej, organizatorów zajmujących się obsługą tego ruchu po stronie polskiej. Omówiono specyficzne zasady organizacji wyjazdów do strefy zamkniętej, a także wskazano nowe projekty zagospodarowania miejsca katastrofy.

Słowa kluczowe: Czarnobylska Strefa Zamknięta, atrakcja turystyczna, produkt turystyczny.

Summary: The aim of this article is to present the development of tourism in Chernobyl and the consequences of considering the CEZ as a site of cultural heritage. Although for many years the CEZ has been a site of scientific exploration for a variety of researchers, a fundamental lack of reflection on the development of tourism in Chernobyl can be seen in the literature on the topic, in particular in the context of the evolution of the site as a tourist attraction. This issue, however, is a matter of keen media interest, the more so that this year sees the 30th anniversary of the Chernobyl disaster. To determine the character of the process of change of the CEZ into a tourist attraction, the method of content analysis, participant observation and semi-structured interviews with tourist industry employees was used. Interest in visits to the CEZ is growing year on year, and we can therefore say that the CEZ is transforming into a tourist attraction, which in turn is causing certain tensions associated with the perceived role of the CEZ in the cultural landscape of Ukraine.

Keywords: The Chernobyl Exclusion Zone (CEZ), tourist attraction, tourist product.

1. Wstęp

Po katastrofie w elektrowni czarnobylskiej w 1986 r. na obszarze leżącym w promieniu 30 km od miejsca wybuchu stworzono strefę zamkniętą. Mimo skażenia terenu i zakazu przebywania w tej strefie z upływem czasu zaczęli pojawiać się w niej ludzie sprowadzeni różnymi motywami: byli to wysiedleńcy, którzy nie potrafili zamieszkać poza miejscem zamieszkania sprzed katastrofy i, ryzykując zdrowie i życie, postanowili powrócić doń na stałe; naukowcy, badający stan elektrowni czy skutki promieniowania dla lokalnej fauny i flory; szabrownicy, chcący wzbogacić się na tragedii; wreszcie, tzw. stalkerzy, czyli osoby wchodzące do strefy nielegalnie, by doświadczyć w niej czegoś wyjątkowego. W kolejnych latach, gdy poziom radiacji zmniejszał się, a przestrzeń strefy wzbudzała nadal olbrzymie zainteresowanie nie tylko jako miejsce pamięci, lecz także przestrzeń postapokaliptycznej estetyki, zaczęto mniej lub bardziej oficjalnie organizować jej zwiedzanie.

W artykule omówiono poszczególne etapy rozwoju turystyki w Czarnobylu w oparciu zarówno o oficjalne dokumenty, jak i dane pozyskane od organizatorów turystyki, wskazując na postępującą turystyfikację¹ przestrzeni oraz zmianę stosunku do tego miejsca.

Czarnobylska Strefa Zamknięta stanowi od lat poligon naukowej eksploracji nie tylko dla badaczy reprezentujących nauki ścisłe i przyrodnicze [Yablokov i in. 2010]. Katastrofa w Czarnobylu miała dalekosiężne skutki gospodarcze, społeczne i kulturowe, co znalazło odzwierciedlenie w refleksji nauk humanistycznych czy społecznych [Medvedev 1991, Mould 2000]. Prezentowana w artykule tematyka wpisuje się w problematykę tanatoturystyki, zwanej też *dark tourism*, zaliczanej do szeroko pojmowanej turystyki kulturowej [Tanas 2013, Mikos v. Rohrscheidt 2010].

W ostatnich latach opublikowano również kilka artykułów poświęconych różnym aspektom zwiedzania Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej [Dobraszczyk 2010; Goatcher, Brunson 2011; Stone 2013; Yankovska, Hannam 2014]. Tym niemniej w literaturze przedmiotu można dostrzec zasadniczy brak refleksji nad rozwojem turystyki w Czarnobylu, zwłaszcza w kontekście ewolucji tego miejsca w atrakcję turystyczną. Kwestia ta podejmowana jest natomiast chętnie przez media, tym bardziej że w 2016 r. przypadła 30. rocznica czarnobylskiej katastrofy.

Dla charakterystyki rozwoju turystyki w strefie posłużono się przede wszystkim metodą analizy danych statystycznych wielkości ruchu turystycznego uzyskanych z Ukraińskiej Agencji ds. Zarządzania Strefą Zamkniętą oraz kwerendą internetowych stron. W czasie wizyty autora w Czarnobylu w kwietniu 2016 r., w ramach wyjazdu studyjnego zorganizowanego przez BIS POL, prowadzono obserwację uczestniczącą.

¹ Turystyfikacja to celowe dostosowywanie rzeczywistości do potrzeb i oczekiwań turysty, dawanie czemuś wrażeń i emocji kosztem utraty autentyczności i redukcji przypadkowości. Turysta oczekuje, że przeżyje „dreszczyk emocji”, zobaczy coś nowego, ciekawego, ale jednocześnie oczekuje komfortu, przewidywalności i zorganizowania [Taleb 2012].

2. Czarnobylska Strefa Zamknięta jako atrakcja turystyczna

Atrakcje turystyczne są kluczowym elementem gospodarki turystycznej, stymulują bowiem zainteresowanie odbyciem podróży do miejsca docelowego (*tourism destination*) oraz zapewniają zadowolenie odwiedzających te miejsca. Są magnesem przyciągającym turystów do regionu, a zarazem pobudzają popyt na inne usługi turystyczne. Atrakcje turystyczne odgrywają ogromną rolę w kształtowaniu geografii ruchu turystycznego, umożliwiają identyfikację miejscowości i regionów, określają ich tożsamość i wizerunek (*image*).

Zaproponowana przez Swarbrooke'a [1995, s. 6] klasyfikacja atrakcji uwzględnia różnorodność dziedzictwa kulturowego będącego tworzywem do ich kreowania. Oprócz naturalnych atrakcji turystycznych związanych z fizycznymi elementami środowiska naturalnego (np. plaże, góry, jaskinie, jeziora, rzeki, lasy) wyróżnia on jako drugą grupę dzieła stworzone przez człowieka, ale w innym celu niż przyciąganie turystów, które z czasem stały się atrakcjami samymi w sobie; są to np. obiekty prehistoryczne, budynki związane ze znanymi ludźmi, zespoły pałacowo-ogrodowe, ośrodki przemysłowe, budowle sakralne. Atrakcje oparte na takim dziedzictwie są autentyczne, o dużej wartości i ładunku emocjonalnym. Trzecia grupa to miejsca zaprojektowane i zbudowane od podstaw jako atrakcje, np. parki rozrywki i tematyczne, kasyna, uzdrowiska, parki safari; czwartą tworzą imprezy kulturalne, sportowe, religijne czy festiwale.

Czarnobylską Strefę Zamkniętą niewątpliwie można zaliczyć do atrakcji turystycznych, ponieważ budzi zainteresowanie tysięcy już turystów (rys. 1). Problematyczne jest natomiast zaliczenie jej do jednej z grup atrakcji klasyfikacji proponowanej przez Swarbrooke'a. Jest ona dziełem człowieka, miała służyć produkcji energii elektrycznej, czyli kwalifikuje się do grupy drugiej. Jednakże w wyniku katastrofy stała się miejscem opuszczonym, w którym, tak jak np. w Angkor Wat w Kambodży, zaczęła rządzić przyroda (czyli grupa 1 atrakcji w klasyfikacji Swarbrooke'a).

Na podstawie analizy rozwoju ruchu turystycznego w Czarnobylskiej Strefie Zamkniętej w ciągu ostatnich pięciu lat oraz analizy oferty turystycznej wybranych organizatorów turystyki udowodniono, że stanowi ona coraz ważniejszą atrakcję na turystycznej mapie Ukrainy, pomimo dysonansu, jaki wiąże się z procesem postępującej turystyfikacji tego trudnego dziedzictwa.

O kształtowaniu się pewnych struktur administracyjnych zajmujących się przyjezdnymi w Czarnobylskiej Strefie Zamkniętej można mówić od połowy lat 90. ubiegłego wieku, a o tworzeniu ofert i produktów turystycznych związanych z CEZ dopiero od końca pierwszej dekady XXI w. Na przełomie 2010 i 2011 r. podjęto decyzję o otwarciu Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej. Związane to było z przeprowadzeniem badań radiologicznych, na podstawie których wytyczono bezpieczne trasy zwiedzania. Pomimo że nadal potrzebne było pozwolenie na przekroczenie strefy, to wystawiane było wszystkim osobom chcącym miejsce to zwiedzić. Jednak już w czerwcu 2011 r., na skutek konfliktu Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczaj-

nych z Prokuraturą Generalną, zawieszono wydawanie pozwoleń na wjazd do Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej. We wrześniu tego roku strefę całkowicie zamknięto. Jako powód urzędnicy podawali m.in. fakt, że wpływy z turystyki nie były przekazywane na cele związane z zabezpieczeniem miejsca katastrofy czy pomocą ludności. Pojawiły się również wątpliwości dotyczące bezpieczeństwa odwiedzających strefę.

W grudniu 2011 r. Czarnobylska Strefa Zamknięta została ponownie otwarta dla turystów; pomoc w zorganizowaniu wjazdu do strefy można uzyskać ze strony Departamentu ds. Wizyt, Delegacji i Wydarzeń. Tam m.in. swoje wycieczki zgłaszają biura podróży. Pozwolenia wjazdu do strefy wydawane są tylko przez Państwową Agencję ds. Zarządzania Strefą Wykluczenia. Wraz z nową instytucją wprowadzono również nowy regulamin, w ramach którego przyjęto trzy zasady obowiązujące do dzisiejszego dnia. Po pierwsze, zwiedzanie strefy odbywa się wzdłuż określonych tras, które uznano za niezagrażające zdrowiu przy zachowaniu odpowiednich reguł bezpieczeństwa. Po drugie, każdemu zwiedzającemu czy grupie zwiedzających towarzyszyć musi licencjonowany przewodnik oraz przedstawiciel strefy. Po trzecie, zwiedzanie jest płatne i wymaga uzyskania pisemnej zgody ze strony Państwowej Agencji [<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1319-11>].

Co warto podkreślić, we wszystkich dokumentach, jak również często w potocznym języku osób organizujących wyjazdy do strefy, stosuje się specjalną nomenklaturę. Wynika to z faktu, że zgodnie z ukraińskim prawem na terenie strefy wysiedlenia nie mogą być świadczone usługi turystyczne, stąd Agencja zwraca szczególną uwagę, by stosować termin *visits* (відвідування) i *visitors* (відвідувачів), a nie *tourists*, grupy zaś nazywane są delegacjami (делегация), a nie *tourist groups*. Jednakże strony TripAdvisora, najbardziej znanego portalu społecznościowego dotyczącego podróżowania, opisują Czarnobyl i Prypeć w kontekście atrakcji turystycznej. Na stronach ukraińskich biur podróży powszechnie stosowane są zwroty: turysta, turystyka, *trip*, *tour*, *chernobyl tourists*.

Jest to dość istotne, gdyż zdecydowana większość osób wjeżdżających do Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej to właśnie turyści, przybywający głównie w grupach zorganizowanych i realizujących program, którego głównym punktem jest właśnie wizyta w strefie. Różnice w nazewnictwie są pierwszym świadectwem swoistego dysonansu związanego z zarządzaniem strefą i korzystaniem z niej przez organizatorów turystyki.

3. Oferta polskich organizatorów turystyki na wyjazdy do Czarnobyla

Jednym z organizatorów wyjazdów do Czarnobyla jest krakowskie Biuro Podróży Bis-Pol. W jego ofercie na zwiedzanie obiektów trasy podstawowej przeznaczone jest dużo czasu oraz istnieje możliwość zwiedzenia elektrowni od środka, przejście przez tzw. złoty korytarz, przebiegający przez tereny elektrowni oraz przez halę maszyn czarnobylskiej elektrowni w bloku 1 lub 2, a także panel kontrolny reaktora.

Bogatą ofertę posiada biuro Aliena Tours – obok klasycznego, jednodniowego programu proponuje wyjazdy kilkudniowe z nastawieniem na zróżnicowany profil turysty:

- Strefa w obiektywie – „Wyprawa dedykowana fotografom, potrzebującym więcej czasu na każdy obiekt”;
- Strefa MAX – „Jest duża szansa, że na tym wyjeździe staniesz się stalkerem”;
- Strefa Tour Plus – „Adrenalina w Strefie plus zabawa w Kijowie”;
- Atomowy Tour – „Atomowo w Zonie (2 dni), w bazie w Pierwomajsku i czynnej elektrowni atomowej w Jużnoukraińsku”;
- Strefa Hardcore – „Przez 5 dni będziemy sięgać i wchodzić, tam gdzie wzrok nie sięga i gdzie nikt nie wchodzi”;
- Alone in the Zone Tour – „Wyprawa życia do Strefy. Nigdy o niej nie zapomnisz”.

Oferta polskich biur podróży jest odpowiedzią na potrzeby turysty, który pragnie doświadczyć czegoś ekstremalnego i wyjątkowego, którego wyobraźnia jest zdeterminowana w dużym stopniu obrazami kultury wizualnej. Uwypukla się zatem pierwiastek rozrywki i skrajnych emocji nad edukacją i walorem poznawczym.

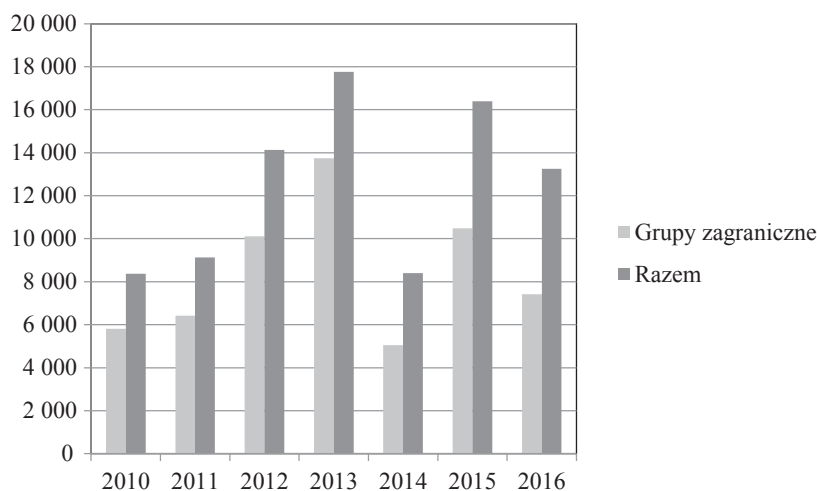
Pomimo że charakterystyka powyższych ofert biur podróży jest bardzo pobieżna, pozwala dostrzec, z jak zróżnicowanym fenomenem mamy do czynienia. Po pierwsze, z pewnością osoby odwiedzające strefę kierują się różnymi motywacjami. Dla wielu z nich jest to główny cel przyjazdu na Ukrainę (wybierają zatem wycieczki tematyczne, w których zwiedzanie Kijowa czy inne atrakcje turystyczne są „przy okazji”). Co warto jednak podkreślić, do strefy nie można wyjechać z dnia na dzień. Ponieważ wizyta w Strefie wymaga dopełnienia określonych formalności, turyści muszą zaplanować ten wyjazd co najmniej z kilkudniowym wyprzedzeniem. Oferta omówionych biur podróży pokazuje również, że motywacje turystów mogą być bardzo różnorakie. Potencjalny zainteresowany ma więc szeroki wybór pomiędzy realizacją bardziej naukowego, edukacyjnego programu a wyjazdem uwypuklającym spektakularność przeżycia pobytu w strefie. Badanie motywacji oczywiście nie może opierać się na analizie oferty biur podróży, niemniej jednak jej opis jasno wskazuje, że ruch wyjazdowy do Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej nie jest zjawiskiem homogenicznym.

4. Ruch turystyczny w Czarnobylskiej Strefie Zamkniętej

Uzyskane od Państwowej Agencji Ukrainy ds. Zarządzania Strefą Wykluczenia dane wskazują na dynamiczny wzrost liczby odwiedzających. Agencja wykazała, że w 2010 r. strefę wizytowało 8369 turystów, a w 2013 r. było ich już 17 757, czyli dwa razy więcej. W roku 2014 obserwujemy drastyczny spadek wielkości ruchu turystycznego, związany z takimi wydarzeniami politycznymi, jak Euromajdan i aneksja Krymu przez Rosję. Ale już w 2015 r. frekwencja turystów osiągnęła poziom z 2013 r., a rok 2016 zapowiada się rekordowo: od stycznia do maja zonę odwiedziło

13 254 turystów. Jest to związane z 30. rocznicą katastrofy czarnobylskiej. W strukturze odwiedzających obserwujemy dominację zorganizowanych grup zagranicznych – w tej formie zwiedza strefę 77% turystów (rys. 1).

Zmiany ruchu turystycznego w strefie można zauważyć również na podstawie statystyk polskiego biura podróży Bis-Pol [<http://www.bispol.com/>], które jako pierwsze zaczęło organizować od roku 2007 jedno- lub dwudniowe wycieczki do Czarnobyla.

Rys. 1. Wielkość ruchu turystycznego w czarnobylskiej strefie w latach 2010-2016

Źródło: dane Państwowej Agencji Ukrainy ds. Zarządzania Strefą Wykluczenia; za rok 2016 dane od stycznia do maja (opracowanie własne).

Tabela 1. Turyści i odwiedzający Czarnobylską Strefę Zamkniętą z polskim biurem podróży Bis-Pol

Rok	Liczba turystów
2010	441
2011	382
2012	220
2013	271
2014	8
2015	279
2016 (prognoza)	ok. 380

Źródło: dane statystyczne udostępnione przez pracowników biura podróży Bis-Pol.

W tabeli 1 zauważyć można spadek liczby turystów od 2010 r., według pracowników biura spowodowany niemal jednoczesnym pojawieniem się na rynku turystycznym innych biur oferujących wycieczki do Czarnobyla, np. Aliena Tours czy StrefaZero.org. Rok 2014 był turystycznie nieudany ze względu na Euromajdan oraz przejęcie przez Rosję Krymu. Natomiast prognozowana liczba turystów w 2016 r. znacznie przewyższa lata ubiegłe.

5. Zakończenie

Celem powyższych rozważań była próba refleksji nad procesem turystyfikacji Czarnobylskiej Strefy Zamkniętej. Od katastrofy w czarnobylskiej elektrowni upłynęły już trzy dekady. W tym czasie dziedzictwo Czarnobyla stało się inspiracją dla wielu twórców kultury, począwszy od literatury (np. proza noblistki Swietłany Aleksijewicz), poprzez film (np. *Aurora*), na grach komputerowych kończąc (*Stalker*). Wzrastająca popularność strefy jest też niewątpliwie częścią szerszego fenomenu, jakim jest eksploracja miejsc pokatastrofalnych (NYC Ground Zero, wybrzeże Tajlandii po tsunami) czy fascynacja miejscami opuszczonymi (*urban exploration*). Dla wielu osób Czarnobyl stanowi kwintesencję ekstremalnego doświadczenia, igrania z niebezpieczeństwem przy gwarancji nieprzekraczania granicy ryzyka dzięki opiece profesjonalnego przewodnika. Są też tacy, którzy chcą zgłębić jego tajemnicę od strony naukowej czy oddać hołd ofiarom katastrofy.

Zainteresowanie wizytami w Czarnobylskiej Strefie Zamkniętej z roku na rok zwiększa się, a tym samym możemy mówić o przekształceniu jej w atrakcję turystyczną (o czym świadczyć będzie nie tylko ruch turystyczny, ale także programy wycieczek, w których wizyta w CEZ jest głównym punktem).

Wzrastający ruch turystyczny wywołuje różnego typu napięcia, coraz intensywniejszy ruch na terenie samej strefy ingeruje w tkankę architektoniczną oraz wpływa na „dziką” przyrodę. Nie można też zapominać o problemie odmiennego stosunku do strefy turystów, którzy traktują to miejsce jako kolejną atrakcję do zaliczenia, a ofiarami katastrofy, dla których jest ona miejscem pamięci. Przytoczone liczby odwiedzających oraz bogata oferta touroperatorów na zwiedzanie strefy dowodzą, że jest ona postrzegana jako czynnik motywujący do odwiedzenia tego specyficznego miejsca. Czarnobylska Strefa Zamknięta, podobnie jak inne miejsca po katastrofach, nie mieści się w używanych dotychczas typologiach atrakcji, warto więc uzupełnić stosowane klasyfikacje o tę kategorię miejsc.

Wraz ze zwiększającym się ruchem turystycznym w Czarnobylskiej Strefie Zamkniętej, jak też turystyfikacją samego miejsca, pojawiają się pytania o przyszłość Czarnobyla i Prypeci. Niszczące budynki będące dziś największym magnesem dla amatorów *urban adventure* oraz turystów są nierzadko niebezpieczne, a ryzyko zawalenia wzrasta z każdym rokiem. Konieczne są zatem poważne decyzje – jeżeli władze chcą rozwijać w strefie turystykę, muszą podjąć kroki w stronę konserwacji budynków lub całkowitego przekształcenia tego miejsca. Projektów zagospodarowania czarnobylskiej przestrzeni pojawia się coraz więcej. Za przykład może posłużyć pracownia architektoniczna ZAarchitects i projekt z 2011 r. zatytułowany „Rewitalizacja czarnobylskiej strefy. Rozwój turystycznej infrastruktury” [<http://www.zaarchitects.com/en/urban/78-chernobyl.html>]. Architekci swoją wizję oparli na koncepcie linii metra, której 4 przystanki stanowiłyby swoiste turystyczne atrakcje, podkreślające nierzadko szczególne walory przyrodnicze strefy czarnobylskiej. Twórcy projektu zakładają stworzenie obszaru przyjaznego człowiekowi, który na

przestrzeni lat wynegocjowałby nowy sposób myślenia o miejscu katastrofy nuklearnej. Projekt zakłada budowę jednoszynowego metra zbudowanego nad ziemią tak, aby nie zakłócać wyjątkowej fauny. W planach pracowni ZAarchitects jest również wybudowanie kasyna, wieży widokowej, rezerwatu przyrody oraz specjalnych pomieszczeń w kształcie plastrów miodu, które chroniłyby zatrzymujących się w strefie przyjezdnych przed promieniowaniem jonizującym. Inne pomysły proponują inwestycje związane z wykorzystaniem energetyki alternatywnej (elektrownia słoneczna).

Literatura

- Dobraszczyk P., 2010, *Petrified Ruin: Chernobyl, Pripjat and the Death of the City*, City, no. 14 (4), s. 370-89.
- Goatcher J., Brunson V., 2011, *Chernobyl and the Sublime Tourist*, Tourist Studies, no. 11 (2), s. 115-137.
- <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1319-11> (30.03.2017).
- <http://chernobylstore.com> (30.03.2017).
- <http://www.chernobylzone.com.ua/en> (30.03.2017).
- http://www.alienatours.pl/strefa_tour_klasyczny_wyjazd_do_strefy.php (30.03.2017).
- <http://www.bispol.com> (30.03.2017).
- <http://www.zaarchitects.com/en/urban/78-chernobyl.html> (30.03.2017).
- Medvedev G., 1991, *The Truth About Chernobyl*, I.B. Tauris&Co Ltd Publisher, London, New York.
- Mould R., 2000, *Chernobyl Record: The Definitive History of the Chernobyl Catastrophe*, Institute of Physics Publishing, Philadelphia.
- Rohrscheidt M. v., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał i perspektywy*, Wydawnictwo KulturTour.pl, Poznań.
- Stone P., 2013, *Dark tourism, heterotopias and post-apocalyptic places: The case of Chernobyl*, [w:] White L., Frew E. (eds.), *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*, Routledge, London, s. 79-93.
- Swarbrooke J., 1995, *The development and management of visitors attractions*, Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Taleb N., 2012, *Antifragile: Things That Gain from Disorder*, Random House, New York.
- Tanas S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Yablokov A., Nesterenko V., Nesterenko A., Sherman-Nevinger J. (eds.), 2010, *Chernobyl: Consequences of the Catastrophe for People and the Environment*, Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 1181, John Wiley & Sons, New York.
- Yankovska G., Hannam K., 2014, *Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone*, Current Issues in Tourism, no. 17 (10), s. 929-939.